

Pederi-i Şefik'ten Müstebit Hükümdara: 1876-1914 Yılları Arasında Yayımlanan Çocuk Gazetelerinde II. Abdülhamid İmajı

*From a Merciful Father to a Despotic Ruler: The Image of Abdulhamid II in
Children's Periodicals Published between 1876-1914*

Ali ÇAPAR*

Özet

Bu makale 1876 ile 1914 yılları arasında yayımlanan çocuk gazete ve dergilerinde II. Abdülhamid imajının geçirdiği değişimi incelemektedir. Bu süreçte yayımlanan 11 çocuk gazete ve dergisi incelendiğinde bu materyallerin dönemin ideolojileri ekseninde yayın politikalarını belirlediği ortaya konulmaktadır. 1876 ile 1908 yılları arasında yayımlanan yedi çocuk dergi ve gazetesinde II. Abdülhamid, halkın canını, onurunu ve malını koruyan, maarifperver, adaletli, özgürlükçü ve yardımsever olan neredeyse kusursuz sultan olarak çocuklara aktarılırken, 1908 ile 1914 yılları arasında yayımlanmış dört adet çocuk gazete ve dergisinde II. Abdülhamid despot, bencil, adil olmayan, baskıcı ve zalim hükümdar olarak aktarılmıştır. Bu değişimi kültürel devrim konsepti altında değerlendiren makalemiz her iki dönemde de çocuk gazete ve dergilerinin rejimlerin kontrolü altında propaganda aracı haline dönüşmesini, rejimlerin istediği ideal neslin yetiştirilmesine sağladığı katkıyı, çocukların doktrine ve politize edilmeleri için nasıl araçsallaştırıldığını ve çocuk gazete ve dergilerinde yer alan vatanseverlik kavramının manasının geçirdiği değişimi tetkik etmektedir. Böylece bu dönemdeki çocuk gazete ve dergilerinin salt çocukları eğlendirmek ve bilgilendirmek amacıyla basit dille yazılmış masum eserler olmadıkları, bunun yanında uygulanan baskı ve sansür politikaları neticesinde mevcut rejimlerin isteği doğrultusunda onların değerlerine sadık ideal çocuğu yaratma misyonuna destek veren araçlar oldukları ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: II. Abdülhamid, Çocuk Gazeteleri, Sultana Sadakat, II. Meşrutiyet Devri, İdeal Nesil.

---

* Öğr. Gör. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, alicapar@karatekin.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8221-8649.

Abstract

This study delves into the transforming image of Abdülhamid II in children's periodicals by examining 11 of the published periodicals between 1876 and 1914. Pointing out the fact that the children's periodicals of this period determined their publication policies and contents based on the regime's ideology of the time, this article shows that in the seven of the examined children's periodicals between 1876 and 1908, Abdülhamid II was characterized as the almost holy sultan who was protector of his nation's lives, honor and possessions, maârif-perver (lover of education), fair, libertarian and philanthropic. In the four examined children periodicals, published between 1908-1914, aftermath dethronement of Abdülhamid II, he was characterized as tyrannical, selfish, careless, unjust, and unpatriotic sultan. By analyzing the shifting attitude of the children's periodicals towards the sultan within the context of cultural revolution, the article demonstrates the transformation of children's periodicals to propaganda tools for regimes, the contribution of the periodicals for raising the ideal generation, their roles in political socialization and indoctrination of children and the varying meaning of patriotism in these materials during this period. The children's periodicals were not only innocent publications written in simple language to teach and entertain children, but also propaganda tools intending to raise the ideal child who would be loyal to the regime and its values.

Keywords: *Abdülhamid II, Children's Periodicals, Loyalty to Sultan, Second Constitutional Era, Ideal Generation.*

Çocukluğun insan hayatında ayrı bir dönem olduğu düşüncesi ve neticesinde çocukluk konseptinin daha belirgin hale gelmesi rejimlerin, çocuklar üzerine daha fazla eğilmesine sebebiyet vermiştir. Endüstri Devrimi'nin etkileri, şehirleşme, eğitim imkânlarının gelişmesi, matbaanın yaygınlaşması ve çocuk işçiliğini engelleyen kanunların ortaya çıkması, çocukluk ile yetişkinlik arasındaki sınırın daha da belirginleşmesine sebebiyet veren gelişmelerden bazılarıdır. Bu gelişmeleri takiben çocukların disipline edilmesine olanak sağlayan okulların yaygınlaşması ve çocukların okullarda akranları ile daha fazla vakit geçirmesi onların, yetişkinlerin hayatlarından kısmen de olsa tecrit edilmelerine sebebiyet vermiştir. Okulların sayısının artması, zorunlu eğitimin uygulanması, okul kitaplarının standartlaşması ve okul kitaplarını destekleyici mahiyette olan çocuk dergilerinin içeriğinin kontrol edilmesi çocukluk ile yetişkinlik arasındaki sınırların daha da belirginleşmesinin yanında rejimlere, çocukları kendi ideolojileri ekseninde doktrine etme imkânını vermiştir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde okullar, ders kitapları ve çocuk dergileri, rejimin ideolojisi çerçevesinde ahlaklı, sadık, dindar ve iyi eğitilmiş nesil inşa edilmesi amacıyla araç olarak kullanılmıştır. İttihat ve Terakki yönetimi, aynı araçları milliyetçi, militarist, vatansever ve iyi eğitilmiş nesiller yetiştirmek için kullanmıştır.

Makalemizde 1876 ile 1914 yılları arasında yayımlanan 11 çocuk dergisi incelenmiştir.¹ 1876-1908 ve 1908-1914 yılları arasında yayımlanan çocuk gazete ve dergilerini karşılaştırmalı şekilde inceleyen makalemiz, bu yayınlardaki II. Abdülhamid imajının geçirdiği değişimi ortaya koymaktadır. Osmanlı dönemi çocuk dergilerinin önemli bir kısmı çeşitli çalışmaların konusunu teşkil etmiştir. Çocuk gazete ve dergileri üzerine yapılan çalışmaların önemli bir bölümü gazete ve dergilerin içeriğine dair bilgi verse de, argüman üretme, gazetelerin içeriğinin dönemin şartları içerisinde değerlendirme ve karşılaştırmalı şekilde analiz etme bağlamında bazı eksiklikleri olduğu gözlemlenmektedir. Özellikle çocuk dergi ve gazetelerinin rejimlerin istediği ideal neslin yetiştirilmesine ne tür katkı sağladığı, rejimin propaganda aracı haline nasıl dönüştüğü, rejimin ideolojisini çocuklara ne şekilde dayattığı ve çocukların zihninde rejim veya yöneticileri hakkında olumlu algının yaratılmasına ne tür katkı sunduğu meseleleri mevcut çalışmalarda yeterince irdelenmemiştir. Makalemiz bu noktada II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemi çocuk gazetelerini karşılaştırarak bu alandaki boşluğun doldurulmasına katkı sağlayacaktır.

Makalemize göre çocuk gazeteleri, döneme hâkim olan politik ideolojinin kontrolü altında kalmış, mevcut rejimin ideolojilerini ve bu ideolojiler ekseninde şekillenen ders müfredatlarını destekleyen yayın politikaları ortaya koymuştur. Bu kapsamda II. Abdülhamid döneminde çıkan çocuk gazetelerinde koruyucu, özgürlükçü, maârif-perver, yardımsever, reformcu ve adaletli sultan imajının çizildiği ortaya konulmuştur. Bu yayınlar vasıtasıyla yeni neslin dine önem vermesi, ahlaklı olması ve iyi eğitim alması teşvik edilmiştir. Ancak bu gazetelerin çocuklara en fazla vurguladığı nokta II. Abdülhamid'e sadık olma meselesidir. Özellikle bazı yayınlarda sultana sadık olmak ahlaklı olmanın bir gereği olarak belirtilmiş, bazı makalelerde ise İslam ahlakının gerekliliklerinden birisi olarak değerlendirilmiştir. Bunların dışında vatansever olmanın en önemli göstergesi Sultan II. Abdülhamid'e sadık olmak şeklinde çocuklara sunulmuştur. Böylece dindar, ahlaklı ve vatansever olmanın en önemli ve ortak koşullarından bir tanesi olan sultana sadık olmak düşüncesi, çocukların akıllarına kazınmıştır. Ancak II. Meşrutiyet'in ilanını izleyen süreçte yayımlanan çocuk dergileri ve

---

¹ Bu makalede, Arkadaş (1876-1877), Tercümân-ı Hakikât Gazetesi (1880), Çocuklara Arkadaş (1881), Çocuklara Kırâ'at (1881-1882), Çocuklara Mahsûs Gazete (1896-1908), Çocuklara Rehber (1897-1901), Çocuklara Ta'lim (1887-1888), (Mekteblilere) Arkadaş (1910), Mektebli (1913), Talebe Defteri (1913-1919), Çocuk Dünyası (1913-1918) isimli çocuk gazete ve dergileri incelenmiştir. Ayrıntılı bilgi için 1869 ve 1918 yılları arasında çıkan çocuk gazete ve dergilerinin kronolojik olarak değerlendirildiği Cüneyd Okay'ın, *Eski Harfli Çocuk Gazeteleri* isimli eserine bakılabilir (Okay, 1999). Ayrıca Osmanlı döneminde yayınlanan çocuk dergi ve gazetelerinin bir kısmının transliterasyonunun verilerek bu materyallerin, biçim, dil ve imla özellikleri bakımında değerlendirildiği İsmet Kür'ün (1991), *Türkiye'de Süreli Çocuk Yayınları* eserine de bakılabilir.

gazetelerindeki II. Abdülhamid imajı tamamıyla değişiklik göstermiştir. Bu dönemde yayımlanan materyallerde II. Abdülhamid despot, bencil, adil olmayan, baskıcı ve maârif-perver olmayan sultan olarak resmedilmiştir. Bu değişimi politik devrimlerin ardından gelen kültürel devrim konsepti altında değerlendirecek olan makalemiz, her iki dönemdeki çocuk dergileri ve gazetelerinin yayın politikaları ve uygulanan sansür politikaları, gazete ve dergilerin çocukların doktrine edilmesi için nasıl araçsallaştırıldığını, vatanseverliğin manasının geçirdiği değişimi, farklı politik koşulların ideal çocuk veya kuşak algısını nasıl değiştirdiğini ve çocukluğun nasıl politize edildiğini ortaya koyacaktır.

Kültürel Devrim:

Politik devrimler sonrasında yönetime gelen rejimler, hâkimiyetlerini meşrulaştırmak ve güçlendirmek için yönettikleri insanların kalplerinde ve zihinlerinde bazı önemli değişiklikler yapmak zorunda kalmışlardır. Bu sebeple başarılı olan politik devrimleri veya rejim değişikliklerini mutlaka kültürel devrimin izlemesi gerekmektedir. Başa geçen yeni rejimler, yeni ritüeller, ulusal bayramlar, semboller, materyaller, müzikler ve görseller icat ederek halkın yeni kurulan rejime sadakatini arttırmayı ve bu kitleleri millileştirmeyi amaçlamaktadırlar. 18. ile 20. yüzyıllar arasında meydana gelen Fransız, Amerikan, İngiliz ve Rus Devrimlerinde bu süreçlerin gerçekleştiğine tanıklık etmekteyiz.² Fransız İhtilali'nin bazı prensipleri İttihat ve Terakki Partisi'nin politikalarının parametrelerinin belirlenmesinde etkili olmuştur. Özellikle Fransız İhtilali sonrası uygulanan politikaların başında gelen eski rejimin şeytanlaştırılması politikası, İttihat ve Terakki yöneticilerinin politikalarının belirlenmesi ve eski rejime karşı yaklaşımları için ilham kaynağı olmuştur (Demirci, 2008, s. 115). Bu anlayış kapsamında II. Abdülhamid dönemi "ancien régime" olarak düşünülmüş, böylece II. Meşrutiyet sonrası mevcut olan problemlerin kaynağı olarak II. Abdülhamid döneminde ortaya konulan politikalar gösterilmiş ve bu dönem hakkında olumsuz bir algı yaratılmaya çalışılmıştır.

---

² Bu ülkelerde gerçekleşen kültürel devrimler için bk.: Leora Auslander, *Cultural Revolutions: Everyday Life and Politics in Britain, North America and France*, (Berkeley: University of California Press, 2009); Lynn Hunt, "Introduction: The French Revolution in Culture: New Approaches and Perspectives," *Eighteenth Century Studies*, 22, no. 3 (1989), 293-301; Dror Wahrman and Colin Jones, *The Age of Cultural Revolutions: Britain and France, 1750-1820*, (Berkeley: University of California Press, 2002); Katerina Clark, *Petersburg, Crucible Cultural Revolution*, (Cambridge: Harvard University Press, 1998).

II. Meşrutiyet ile ilgili şarkıların ve şiirlerin öğretilmesi, parlamento ve özgürlüğün öneminin her fırsatta vurgulanması, rejimin ideolojisini destekleyecek ve insanları önceki rejimden uzaklaştıracak hikâyelerin ve olayların özellikle ders kitapları, gazete ve dergilerde yer alması ve milli hissiyatı güçlendirecek kültürel pratiklerin uygulamaya konulması, II. Meşrutiyet sonrası hayata geçirilen ve kültürel devrimin kapsamında düşünülecek olan uygulamalardan bazılarıdır. Gelecek kuşağı oluşturacak ve muhtemelen geleceğin bürokratları ve askerleri olarak düşünülen çocukların davranışlarını şekillendirmek, vatansever olmalarını sağlamak ve yeni kurulan rejimin ideolojilerinin savunucusu olmalarına katkıda bulunmak için bu tür politikaların uygulamaya konulması çok önemlidir (Giorgetti, 2020, s. 78). Bunların yanında önemli dini ve milli kutlamalar, toplumların rejimlere sadakatini arttıran etkinliklerden bazıları olmuşlardır.

Sultan II. Abdülhamid döneminde toplumun ve çocukların rejime karşı sadakatini ve hayranlığını arttırmak için kutlamalara önem verilmiştir. Önemli dini bayramların yanında II. Meşrutiyet öncesi dönemde kutlanan en önemli iki bayram *Cülûs-u Hümayun* ve *Velâdet-i Padişah*tir. Bazı çocuk gazete ve dergilerinin ilk sayfalarını ayırdığı bu önemli günler, hem Müslüman hem de gayri-Müslim halk tarafından çeşitli şekillerde kutlanmaktaydı.³ Önemli açılışların yapılması, saray, köşk ve resmi devlet binalarının süslenmesi, padişahın çok yaşa yazılı pankartların asılması, top atışlarının yapılması, elçiliklerde kutlamalar yapılması, kiliselerde ayinler düzenlenmesi, mahkûmların affedilmesi ve memurların maaşlarının erken yatması bu kutlamalar dâhilinde yapılan etkinliklerden bazılarıdır (Olgun, 2018, s. 111-137; Deringil, 1999, s. 30). Bu kutlamalarda ve yazılı basında ulu, koruyucu, vatansever, şefkatli ve yardımsever sultan olarak zikredilen II. Abdülhamid, imparatorluğun bekasının,

³ Özellikle Çocuklara Rehber ve Çocuklara Mahsus Gazete bu kutlamalara sıkça yer vermektedir. Bu gazetelerin en önemli yanı uzun süre yayında kalmaları ve imparatorluğun geniş kısımlarına gazetelerini ulaştırmalarıdır. Çocuklara Rehber Gazetesinde yayımlanan gönderici mektuplarından gazetenin Balkanların önemli bir kısmı, Trakya ve Batı Anadolu'daki okuyuculara ulaştığı anlaşılmaktadır. Çocuklara Mahsus Gazete'de ise Doğu Anadolu, Suriye ve Irak vilayetleri ile Balkanların bazı şehirlerinden okuyucu mektuplarına yer verilmesi bu gazetenin ulaştığı coğrafyaları göstermektedir. Bu gazeteler II. Abdülhamid yönetiminin ideolojisinin geniş coğrafyalara yayılması ve çocukların zihninde ulu, yardımsever ve kusursuz sultan imajının yaratılması noktasında etkili olmuşlardır. Çocuklara Mahsus Gazete'sinde padişahın doğum gününün kutlandığı yazıların başlıkları şöyledir: "Velâdet-i Bahrü-s-Saadet-i Hazret-i Hilafet Penahi," (Sene 1, no. 40, s. 1; "Velâdet-i Mes'adet-ayet-i Hazret-i Padişahi," (Sene 3, no. 150), s. 1-2; "Velâdet-i Mes'adet Ayet-i Hazret-i Padişahi," (Sene 4, no. 199), s. 1-2; "Velâdet-i Bahirü'l-Meymenet-i Hazret-i Halifet-i Penahi," (Sene. 5, no. 247), s. 1-2; "Ruz-ı Firuz-ı Velâdet-i Hazret-i Hilafet-i Penahi," (Sene 6, no: 296), s. 1-2. *Cülûs-u Hümayun* için bknz. *Çocuklara Rehber*, (Sene 1, no:39), s.1-3; *Çocuklara Mahsus Gazete*, (Sene 4, no. 199), s. 1-2.

güvenliğin sağlanmasının, adalet ve huzurun temininin temel unsuru olarak gösterilmiştir.

II. Meşrutiyet ile beraber hem genç kuşakları önceki dönemden uzaklaştırmak, hem de zihinlerine yerleştirilen olumlu padişah imajını silmek amacıyla geçmiş dönemin festival ve bayramlarını gençlerin zihninden çıkarmak ve yeni rejimin ideolojisi ve çıkarları ekseninde ortak bir kimlik yaratmak için *İyd-i Milli Osmani*, *Meclis-i Milli'nin Yevm-i Küşadı*, *Çocuklar Bayramı*, *Mektepliler Bayramı* ve *İdman Bayramı* gibi bayramlar kutlanmaya başlanmıştır (Üstel, 2004, s. 29). *Cülûs-u Hümayun* ve *Velâdet-i Padişah* kutlamaları kaldırılmamış olsalar bile, II. Meşrutiyet döneminde bu önemli günlerden neredeyse hiç bahsedilmemiştir. Yeni kutlanan bayramlar arasında kuşkusuz en önemlisi 10 Temmuz'da kutlanan *İyd-i Milli'*dir. Meşrutiyet rejimi ideolojisinin çocuklara aktarılması, meşrutî değerlerin anlaşılması, yeni rejimin politikalarının çocuklara benimsetilmesi, bu kutlamaların arkasındaki en önemli sebeplerden bazılarıdır. Yeni rejimi sembolize eden kırmızı ve beyaz kıyafetler giyinen çocuklar, okullarda düzenlenen törenlerde yeni düzene olan sevgilerini marşlar söyleyip şiirler okuyarak göstermişlerdir (Okay, 2008, s. 30; İhsan, 1910, s. 223-230; Ne Oldu, 10 Temmuz 1330, s. 307-310).

Bahsedilen uygulamalar dışında vatanseverliğin yeniden tanımlanması, eğitim sisteminin rejimin ideolojisi ekseninde yeniden şekillendirilmesi ve basın-yayın faaliyetlerinin kontrol altına alınması kültürel devrimin diğer ayaklarını oluşturmuştur. Bu kapsamda II. Meşrutiyetin ilanı ile vatanseverliğin tanımı ahlaklı, dindar, iyi eğitilmiş ve en önemlisi sultana sadık bir birey olmaktan çıkmış, meşrutiyet değerlerini koruyan, vatan topraklarını savunan ve onun için her an savaşmayı göze alan iyi eğitilmiş ve ahlaklı bireyler olma şekline bürünmüştür. Yukarıdaki değişiklikler ile beraber vatandaşlık tanımının yeniden yapılması ve yönetim şeklinin parlamenter monarşiye geçmesine rağmen Fransız, İngiliz, Amerikan ve Rus İhtilalleri ile karşılaştırıldığında, II. Meşrutiyet sonrasında uygulamaya konulan kültürel devrim, İttihat ve Terakki rejiminin gücünü konsolide etmesine katkı sağlamakla beraber tam olarak radikal bir devrim olarak nitelendirilemez. Bunun en önemli sebebi, II. Meşrutiyetin ilanından sonra, geçmiş dönemin bazı ideolojilerinin ve uygulamalarının, isteyerek veya istemeyerek, uygulamada kalmasıdır.

1908 Devrimini gerçekleştiren liderlerin öncelikli amacı Osmanlı İmparatorluğu'nu hayatta tutmaktır. Rusya ve Fransa'daki ihtilallere kıyasla, İttihat ve Terakki Partisi yöneticileri eski rejimi (ancien régime) tamamiyle yok etme amacı gütmemişler, bunun yerine 1876 yılında uygulamaya konulan parlamenter monarşi sistemini tekrardan yürürlüğe koymak istemişlerdir. Temel

amaçları olan sultanın yetkilerinin sınırlandırıldığı parlamenter monarşi yönetimini uygulamaya koyan yöneticiler, ardından muhalif partilerin gücünün kısıtlanacağı tek parti yönetimini uygulamaya koymuşlardır (Hanioğlu, 2008, s. 150-151). Bu süreçte İttihat ve Terakki yönetimi “hâkimiyet-i milliye” fikrine sürekli vurgu yaparak hem iktidarını meşrulaştırmaya çalışmış hem de halkın desteğini almıştır (Hanioğlu, 2008, s. 165). Ancak yukarıda bahsedildiği gibi 1908 Devrimi geçmişten tam olarak bir kopuşu simgelemiyordu. Hanioğlu, hem eski düzenin unsurlarını muhafaza etmeleri hem de yeni bir düzen kurmayı düşünmeleri sebebiyle İttihat ve Terakki yöneticilerini Tanzimat'ın reformcu bürokratlarına benzetmiştir. Hanioğlu'na göre yönetime hâkim olan kesim, sultanlığı korurken parlamentoyu yeniden uygulamaya koymuş; önceki dönemin İslami kimliğini ve politikalarının bir kısmını sürdürürken, sekülerizmi desteklemiş; Osmanlılık ideolojisini icra etmeye devam ederken Türkçülük ideolojisini benimsemiş; demokrasiyi savunurken tek parti yönetimi üzerinden baskı uygulamış; devletçi politikaların uygulanacağını ilan ederken, liberal ekonomik sistemi de teşvik etmiştir (Hanioğlu, 2008, s. 202). Yönetime hâkim olan grup, sultanı ve eski uygulamaların bir kısmını muhafaza etse de, özellikle basın yayın yoluyla sultanı şeytanlaştırmış ve onun geçmişte uyguladığı politikaların, o dönemde yaşanan ekonomik, askeri, eğitimsel ve sosyal problemlerin temelini oluşturduğu algısını yaratmaya çalışmıştır. Böylece çocuk dergi ve gazeteleri bir devr-i sabık yaratmak ve devr-i sabıkta meydana gelen fenalıklar üzerinden meşrutiyet kazanımlarını övme ve halka benimsetme noktasında etkili rol oynamışlardır. Bu algının yaratılması konusunda kilit rol oynayan basının kontrol edilmesi ihtiyacı nedeniyle sansür politikasının uygulanması gereklilik haline gelmiştir.

Sansür:

Posta sistemindeki gelişmeler, baskı maliyetlerinin düşmesi, tren yolu ağının genişlemesi ve okullaşmanın artması neticesinde okur-yazar oranının yükselmesi ile birlikte basılan gazete ve dergilerin sayıları artmıştır (Baykal, 2019, s. 13). Basılı materyallerin artmasıyla beraber bilgiler ve haberler özellikle Osmanlı alt ve orta sınıflarına kolaylıkla ulaşmaya başlamıştır (Karpat, 2001, s. 217). Böylelikle gazete ve dergiler imparatorluğun politikaları hakkında olumlu kanaatlerin oluşturulması, sultanın fikirlerinin ve icraatlarının her kesimden tebaaya ulaştırılması ve imparatorluğun içerisinde ve dışarısında sultana karşı yapılan eleştirilere cevap verilmesi konusunda araç haline gelmiştir (Boyar, 2006, s. 425). Gazete ve dergilerin kamuoyu oluşturma gücünün farkına varan II. Abdülhamid, bunları yasaklama politikasını uygulamaya koymamış, bunun yerine gazeteleri kendi hakkında olumlu izlenimler yaratacak şekilde kontrol

etme politikasını benimsemiştir. Özellikle Kanun-i Esasinin askıya alınmasından sonra II. Abdülhamid, sıkı bir sansür politikası uygulamaya koymuştur. Bu kapsamda özellikle çocuk gazeteleri ve dergilerinde sultan, insanların onurunu ve mallarını koruyan ve bu yüzden ona sadık olunması ve asla eleştirilmemesi gereken ulu bir karakter olarak yer almıştır.

II. Abdülhamid döneminde gazetelerin ve dergilerin denetlenmesi için Matbuat Müdürlüğü ve Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlükleri oluşturulmuştur (Yosmaoğlu, 2003, s. 24). Yıldız sarayında basını kontrol etmekle görevli yöneticiler, sultanın olumlu politikalarının ve iyi karakterinin sürekli vurgulanması, imparatorlukta meydana gelen olumlu sosyal, politik ve ekonomik gelişmelerin yazılması, sultanın Cuma selamı, tahta çıkışı ve doğum günü ile ilgili önemli olayların gazete ve dergilerin ilk sayfalarında yer alması için emirler göndermişlerdir (Boyar, 2006, s. 418-425). Böylelikle sansürün boyutları “nelerin yazılmaması” sınırlarını aşarak “nelerin yazılması” gerektiği noktasına ulaşmıştır (Demirel, 2007, s. 153-154).

II. Meşrutiyetin ilanı ile basını özgür kılmak ve sansürün etkisini azaltmak için bazı uygulamalar yürürlüğe konulmuştur. Ancak bu uygulamalar çok kısa sürmüştür (Köroğlu, 2007, s. 12). 1909 yılında yapılan bir düzenleme ile gazete, dergi ve kitapların baskıdan önce incelenmesi kuralı kaldırılmıştır. Ancak baskı sonrasını ilgilendiren bazı kural ve düzenlemeler hayata geçirilmiştir. İftira, gizli bilgilerin paylaşılması, etnik ve dini liderlere karşı küçük düşürücü ve yanıltıcı yayınların yapılması cezai işlem gerektirecek suçlardan bazılarını oluşturmuştur. Bu tür yayınların belirlenmesi, yayınların toplatılmasına sebebiyet vereceği için yayıncılara fazladan mali yük getirecekti (Yosmaoğlu, 2003, s. 34-35). I. ve II. Balkan Savaşı, isyanlar, ekonomik sorunlar ve I. Dünya Savaşı'nın yarattığı ortam neticesinde İttihat ve Terakki yönetimi sıkı sansür politikasını uygulamaya koymuştur. Bu politikadaki en önemli amaç kamuoyunun algısını yönetmek, kendi düşüncelerini Osmanlı topraklarının en iç bölgelerinde yaşayan alt ve orta sınıf tebaaya ulaştırmak ve kendilerine tehdit oluşturacak muhalif düşünceleri bertaraf etmektir (İnalçık, 2008, s. 11-16; Köroğlu, 2007, s. 13). Özellikle 1914 yılında getirilen geçici kurala göre, tüm gazete, dergi ve kitaplar İstanbul Posta Ofisinde oluşturulan bir merkezde incelemeden geçtikten sonra yayınlanma iznini elde ediyordu (Köroğlu, 2007, s. 13). Bu haliyle bahsedilen uygulama bizlere II. Abdülhamid döneminde Yıldız Sarayı'nda oluşturulan sansür komisyonunu hatırlatmaktadır.

Her iki dönemin önemli bir kısmında içeriği ve sınırları muğlaklık içeren nizamnamelere uygun davranmak zorunda bırakılan gazetelerin yazarlarının ve editörlerinin bir kısmının devlet memuru veya görevlisi olmaları ve içeriklerinin sürekli denetlenmesi gazetelerin, devletin belirlediği sınırların dışına çıkmasını

engellemiştir. Dergilerinin toplatılmasını, kapatılmasını veya bulunduğu devlet görevini kaybetmeyi istemeyen editör ve yazarlar, iktidarın ideolojisini destekleyen yayın politikalarını benimsemek zorunda bırakılmışlardır.

Sansür mekanizmasının etkili şekilde kullanılması sonucunda, 1878 ile 1908 yılları arasında çıkan çocuk gazetelerinde ulu ve kusursuz bir sultan imajı çizilmiştir. Bu döneme ait olan yedi adet çocuk dergisi ve gazetenin incelenmesi neticesinde Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan milletlerinin babası ve koruyucusu olan merhametli, mükrim, ilerlemeci, maârif-perver, güçlü, adil bir sultan imajının çizildiği göze çarpmaktadır. Böylelikle sultana sadık ve o dönemin ideolojisinin destekçisi olan bir nesil yetiştirilmek istenmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı ve Sultan II. Abdülhamid'in gücünün kısıtlanmasını takiben çocuk gazete ve dergileri çocukların, meşrutiyet ve İttihat ve Terakki Partisi'nin ideolojisine uygun şekilde yetişmesine katkı sağlayacak yayınlar yapmış veya yapmaya zorlanmıştır. Uygulanan sansür ve dönemin politik gelişmeleri neticesinde önceki dönemde çocuklara dayatılan ulu, koruyucu, adil, maârif-perver, vatansever ve ilerlemeci sultan imajı tamamen değişmiş ve yerini despot, adil olmayan, vatansever olmayan, bencil ve umursamaz bir sultan imajına bırakmıştır. Bahsedileceği üzere her iki rejim de çocuk gazete ve dergilerini çocukları doktrine etme ve kendi ideolojileri çerçevesinde bir nesil inşa etmek amacıyla araçsallaştırmıştır.

Koruyucu Sultana Sadakatten Meşrutiyet Değerlerine Sadakate:

II. Abdülhamid'in çocuklar üzerine temel politikalarından birisi kendisine sadık olan dindar ve iyi eğitilmiş bir nesil yetiştirmektir. Bu amaca ulaşmak için ders, disiplin ve ahlak kitaplarında ve çocuk dergi ve gazetelerinde sultan, adalet dağıtan, halkın onur, namus ve mallarını koruyan şefkatli baba şeklinde karakterize edilmiştir. Bu kapsamda birçok çocuk dergisi ve gazetesi neredeyse ulu bir sultan imajı çizmiş ve çocukları sultana mutlak itaat etmeye teşvik etmiştir. Özellikle bu kapsamda sultana itaatin İslam ahlakının bir gereği olduğu çocuklara belirtilmiştir. Mehmet Ö. Alkan'ın da belirttiği gibi yöneticiler, sultana sadakat ile Allah'a sadakat arasında bir bağlantı kurmuştur (2000, s. 78). Hadis ile ilişkilendirilen bu iddiada, sultanın kurallarına uyanların peygamberin kurallarına uyduğu, peygamberin kurallarına uyanın da Allah'ın kurallarına uyduğu belirtilmiştir. Aynı zamanda sultana karşı ayaklananların peygambere ve böylece Allah'a karşı ayaklandığının belirtildiği hadis neticesinde sultanın kurallarına uymak ve ona sadık olmak, imanlı ve inançlı olmak ile ilişkilendirilmiştir (Alkan, 2000, s. 78; Alkan, 2008, s. 47-48). Bu noktada çocuk dergi ve gazeteleri, okullarda okutulan ders, ahlak ve disiplin kitapları ile benzer noktalara vurgu yapmışlardır. II. Abdülhamid döneminde okullarda okutulan

ders kitaplarında çocukların önce Allah'a sonra peygambere ve ardından padişaha karşı sadık ve sorumlu olmaları gerektiği belirtilmiştir (Doğan, 1994, s. 24-39). Özellikle Ali Nazıma, Sadık Rifat Paşa, Ali Rıza ve Ali İrfan tarafından yazılan ve II. Abdülhamid döneminde okullarda okutulan ahlak kitaplarında ahlaklı olmanın en temel şartlarından birisi Allah'a, peygambere ve sultana itaatkâr olmak şeklinde öğrencilere aktarılmıştır (Yılmaz, 2015, s. 110-114).

1876 ile 1878 yılları arasında II. Abdülhamid, Tanzimat ideallerine bağlı kalmış ve Tanzimat ekolüne bağlı olan bürokratların önerileri çerçevesinde politikalarını şekillendirmiştir. Ayrıca Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesi, 1876 ile 1878 yılları arasında faaliyette olan çocuk dergilerine düşüncelerini açıklamaları noktasında bir alan sağlamıştır. 9 Kasım 1876 yılında yayına başlayan *Arkadaş* isimli dergi, bu konuda bizlere örnek teşkil etmektedir. Sadakat konusuna vurgu yapan bu dergi, çocukların sultana veya yöneticilere sadık olmasını belirli şartlara bağlamıştır. Bu şartlardan en önemlisi sultanın adaletli olmasıdır. Derginin altıncı sayısında bu konuya şu sözlerle dikkat çekilmiştir: *“Adalet olan memlekette padişahın emrine itaat kendisine riayet ve devlet ve milletin selametine dua ve memleketin iyiliğine ve muhafazasına çalışmak vaciptir”* (Öteberi, 26 Şevval 1293, s. 2). Bunun dışında padişahın saltanatının devam etmesi çoğunluğun desteğini alması, danışarak karar vermesi ve adil olması ile bağdaştırılmıştır (Öteberi, 12 Şevval 1293, s. 3; Öteberi, 19 Şevval 1293, s. 2). Aynı gazetede sadakat ile alakalı bir diğer yazıda ise çocukların ilk olarak Tanrı'ya, ikinci olarak peygamberimize ve diğer peygamberlere, üçüncü olarak anne ve babaya ve sonrasında da padişaha sadık ve itaatkâr olmakla yükümlü oldukları vurgulanmıştır (Arkadaş, 26 Şevval 1293, s. 1). Kanuni Esasi'nin sağladığı ortamdan faydalanan bu gazete, sadakat gibi hassas konuda şartlar koyabilmiş ve konu üzerine fikir beyan etme fırsatını bularak çocukların, sultana belirli şartları yerine getirebilmesi halinde sadık olmalarını tavsiye etmiştir. Ancak bu durum Kanun-i Esasi'nin askıya alınması ve II. Abdülhamid'in gücünü konsolide edip sansür politikalarını uyguladığı 1878 sonrası dönemde değişmiştir.

1881 yılından sonraki süreçte II. Abdülhamid rejimi otoriterleşmeye başlamıştır. II. Abdülhamid iktidarını tehdit eden dış meselelerin bir kısmı çözüme ulaştırılmış; kendisine muhalif olan üst düzey bürokratlar tasfiye edilmiş; Ortadoğu ve Balkanlardaki milliyetçilik hareketleri bertaraf edilmiş ve reform süreci başlatılmıştır. Bu süreçte uğraşılması gereken en önemli mevzulardan birisi Duyun-u Umumiye meselesi olmuştur (Çetinsaya, 2016, s. 372). Bu dönemden itibaren muhafazakarlık, mutlakiyet, merkezîyetçilik, İslam Birliği, reform ve statüko yönetim ilkeleri ve politikaların temel unsurları olarak değerlendirilebilir (Çetinsaya, 2016, s. 373). Bu bağlamda çocuk dergileri ve gazeteleri otoriterleşmenin farkına varmış ve dönemin yönetim ilkeleri ve temel

politikalarını destekleyen yayınlar yapmaya ağırlık vermişlerdir. Bu dönemde çocuk gazete ve dergilerinde itaat ve sadakat meselesine daha farklı yaklaşmıştır. Artık padişaha itaat, anne ve babaya itaatten önce gelmeye başlamış ve sultana mutlak itaat ve sadakat çocukların asli sorumluluklarından biri olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca sultana itaat İslami kural ve değerler ile ilişkilendirilmiştir.

1881 yılında yayın hayatına başlayan *Çocuklara Arkadaş* isimli derginin ilk sayısının ilk yazısında bahsedilen değişimi gözlemlemekteyiz. *İtaat* (1 Cemaziyelevvel 1298, s. 2) başlıklı yazıda yeri göğü ve her şeyi yoktan var eden "*Tanrı Teala*" hazretleri, sonra peygamberimiz efendi hazretlerine, ardından "*hami-i şeriat ve hâdim-i dîn-i Ahmed bulunan pâdişâhımız efendimiz hazretlerine itaat etmenin farz ve vacib olduğu*" belirtilmiştir. Padişahattan sonra anne ve baba ardından ise ulema, üdeba ve üstada itaat ve hürmet edilmesi istenmiştir. Bu yazıda padişah, bir milletin en büyüğü olması sebebiyle milletin peder-i şefiki olarak çocuklara sunulmuştur. Şefkatli bir babanın çocukları için yaptığı fedakârlıklara benzer şekilde sultanın da halkının malının, ırzının ve canının muhafazasını sağlaması, beka ve selametlerini temin etmesi ve bunları gerçekleştirirken adalet ve hakkaniyetten feragat etmeden fedakârca çalışması gerekmektedir. Bu hatırlatmadan sonra yazar II. Abdülhamid'in, bu vazifeleri tamamıyla ifa ettiğini belirterek onun "milletin peder-i şefiki" olduğunu belirtmiştir. Böylece çocukların her halde ve zamanda sultana itaat etmelerinin onların boyunlarının borcu olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca şeriatın da emrinin bu yönde olduğu belirtilerek, sultana itaatin İslam kural ve ahlaki değerlerinin bir parçası olduğu vurgulanmıştır (İtaat, 1 Cemaziyelevvel 1298, s. 3).

1888 yılında çıkarılan *Çocuklara Ta'lim* isimli gazetenin "İtaat" başlıklı yazısında sultana itaatin çocukların boynunun borcu olduğu şu sözler ile ifade edilmiştir:

"padişah umum bir milletin hâkimi yani en büyüğü olduğu cihetle, milletin bir peder-i şefikidir. Şefkatli bir baba, evladının sa'âdeti için pek çok fedakârlık eylediği misillü, padişah da evladı hükmünde olan milletin, 'ırz, can ve mallarını muhafaza ve esirgemekle beraber, her bir işinde 'adalet ve hakkaniyyet icra' eyler. İşte padişahımız Sultan Abdülhamid Han-ı Sani Hazretleri, bu hasletlere tamamıyla malik bir padişah-ı 'adalet iktina' olduklarından, hakikaten milletin bir peder-i şefiki ve hami-yi hukukidir. İşte her halde ve zamanda padişâhımıza ita'at eylemek boynumuza borcdur" (İtaat, 29 Rebiyülevvel 1305, s. 18).

Aynı gazetenin "Âdab-ı İslamiye" başlıklı yazısında aynı mevzuya değinilmiş ve sultana itaat İslami değerler ile ilişkilendirilmiştir. Bu yazıda çocukların sultana sadık olmalarının yanı sıra kendilerine verilen görevleri yerine getirmeleri, derslerinde ellerinden gelenin en iyisini yapmaları, ilmi, ahlaki ve dini değerleri

öğrenmek için çabalamaları gerektiği vurgulanmıştır (Adab-ı İslamiye, 16 Receb 1305, s. 57).

Sultana itaat ayrıca vatanseverlik ile ilişkilendirilmiştir. *Çocuklara Rehber* gazetesinde yayınlanan bir yazıda çocukların vatansever olmasının koşulu sultana sadık olmak şeklinde aktarılmıştır. Mayıs 1898 tarihli "Muhabbet-i Vataniyye" başlıklı yazıda vatan sevgisi "*vatanı sevmenin, menafî'ine hizmet etmenin usulü de vatanın sahibi olan merhametli padişahımızı sevmek, emirlerine, kanunlarına itaat itmektir*" sözleri ile çocuklara aktarılmıştır (Muhabbet-i Vataniyye, 21 Zilhicce 1315, s. 3-4). Böylelikle vatanseverlik, sultanı sevmek, ona itaat etmek ve emir ve kurallarına uymak şeklinde tarif edilmiştir. Devletin çocuklara karşı sorumluluklarının ne olduğu, itaatin ahlaklı olmak dışında ne tür bir faydasının olduğu veya hangi şartlarda itaatten vazgeçilmesi gerektiği, itaat edilen kişi ve kişilerin çocuklara karşı vazifeleri ve sorumluluklarının neler olduğu detaylı şekilde çocuk dergilerinde yer alan itaat ile alakalı yazılarda belirtilmemiş, itaatin sadece tek taraflı olması istenmiştir.

II. Abdülhamid'in yönetimi altında yaşayan milletlerin şefkatli babası olduğu düşüncesini vurgulamak için onun yaptığı bağışlara ve yardımlara çocuk gazetelerinde yer verilmiştir. II. Abdülhamid devrinde hayırseverlik faaliyetleri artış eğilimi göstermiştir. Nadir Özbek'e göre bu tür aktivitelerin artmasının arkasındaki nedenlerden bir tanesi II. Abdülhamid'in halk nezdinde saygı gösterilmesi ve sadık olunması gereken bir baba şeklinde karakterize edilmesi düşüncesi olduğudur. Böylece halk ile sultan arasında patriyatik-tipi sadakat inşa edilecektir (Özbek, 2005, s. 62). Bu kapsamda sultanın fakir ailelere yardımı, savaşta babaları şehit düşmüş çocukları sahiplenmesi, şehit ve gazilere yardımda bulunması dönemin gazete ve dergilerinde yer bulmaktadır (Özbek, 2005, s. 69). Bu gazete ve dergilerden birisi *Çocuklara Mahsus Gazetesidir*. Gönderilen mektuplardan imparatorluğun her köşesinde okuyucularla buluştuğunu anladığımız bu gazete, çocukların zihninde hayırsever bir sultan imajı çizmek için sultanın hayırseverlik faaliyetlerini okuyucularına aktarmıştır. Darüşşafaka İlim Mektebi öğrencilerinin *Çocuklara Mahsus Gazete'sine* gönderdiği mektupta, öğrencilerin bayramlarda yaşadıkları yalnızlık ve sahipsizlik duygusuna yer verilmiştir. Ardından öğrenciler, diğer çocuklar gibi bayramlarda aileleri ve sevdikleri ile beraber olamamalarına rağmen, sultanın onları sahiplendiği, çocuklara güvenli bir yaşam alanı ve eğitim imkânı sunduğuna vurgu yapılmıştır. Mektubun sonunda sultan merhametli, mükrim ve muhteşem sultan olarak tanımlanmıştır (Âtidedeki Mektubu Okurken Elimizde Olmadan Gözyaşı Döktük, 20 Ramazan 1314, s. 2).

Çocukların II. Abdülhamid'e sadık olmalarının kıstasları kendilerine verilen görevleri en iyi şekilde yerine getirmenin yanında sultanı eleştirmemek olduğu

çocuk gazetelerinde belirtilmiştir. Bu vurgu özellikle 1878 yılından sonraki dönemde artmıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nde alınan yıkıcı mağlubiyet ve neticesinde Balkanlarda ortaya çıkan çözümler, Kanun-i Esasi'nin askıya alınması ve buna gelen tepkiler ve yaşanan ekonomik problemler bazı eleştirilerin dile getirilmesine sebebiyet vermiştir. Bu eleştirilerin, özellikle Mısır'da basılan ve ardından imparatorluğun iç bölgelerine kaçak yollarla sokulan gazeteler vasıtasıyla, birçok orta sınıf Osmanlı ailesine ulaşması neticesinde sultan hakkında aleyhte spekülasyonların ortaya çıkmış olması muhtemeldir. Çocuk gazete ve dergilerinde yayınlanan politik yazıların genellikle padişahı övmesi ve imparatorlukta meydana gelen olumlu hadiseleri vurgulaması, yukarıda bahsedilen olayların bu tür gazete ve dergilerde yer almamasına neden olmuştur. Ayrıca sıkı sansür politikası altında eleştirel yayınların yapılması hem gazete ve dergilerin kapatılması hem de yazar ve editörlerin cezalandırılmasına sebebiyet verme ihtimali çok yüksektir. Ancak muhtemelen yayılan söylentileri önlemek ve çocukları bu konuda uyarmak için *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde "Ortalığın Hali" başlıklı bir yazı yayınlanmıştır.

Çocukların imparatorluğun geleceği olduğu vurgusuyla başlayan yazı çocukların, devleti ve yöneticilerini eleştirmeden önce gerçekleri bilmeleri gerektiğine dair vurguyu "*Böyle mühim halleri koca karı sözleri gibi sözler ile değil gerçekten vatanını sevenlerin düşünüb söyledikleri gibi...*" sözleri ile yapmıştır (Ortalığın Hali, 3 Zilkade 1296, s. 2). Genel hatları ile II. Abdülhamid'in tahta çıkışından 1879 yılına kadar meydana gelen olumsuz gelişmelerin nedeninin daha önceki dönemde yönetimde olan kişilerin beceriksizliği olduğuna dikkat çekilmiştir. Önceki dönemin borçlarının üzerine ani çıkan savaş neticesinde ekonomik sıkıntıların ortaya çıktığı aktarıldıktan sonra çocukların, bu gelişmelere karşı eleştirel olmaktan çok dayanıklı ve sabırlı olması gerektiği vurgulanmıştır (Ortalığın Hali, 3 Zilkade 1296, s. 2-3). Bu yazının içeriğinin gösterdiği kadarıyla II. Abdülhamid yönetimi, kendisinden önceki yöneticileri şeytanlaştırmamış veya bunlara "ancien régime" şeklinde yaklaşmamıştır. Ancak onları mevcut sorunlara çözüm üretemeyen iyi niyetli politikacılar olarak nitelediği düşüncesi iddia edilebilir. Her ne kadar bu yazının yöneticilerin teşviki veya baskısı ile yazılıp yazılmadığına dair elimizde bilgi olmasa da, dönemin çocuk gazete ve dergilerinin politik gelişmelere duyarlı olduğu ve bazı durumlarda yönetim aleyhine karşı olan algının değiştirilmesi noktasında devreye girdiği söylenebilir.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile beraber farklı ideoloji ve değerleri benimseyen ve farklı niteliklere sahip olan bir nesil inşa edilmek istenmiştir. Vatansaver, meşrutiyetin değerlerine saygılı, sadık, eski rejim düşmanı, güçlü, sağlıklı ve militarist Türk milliyetçisi bir nesil inşa edilmek istenmiştir (Okay, 2008, s. 27).

Bu sebeple yeni neslin, milliyetçiliği, özellikle Türk milliyetçiliği ve elementlerini, iyi bilmesi, parlamentonun ne anlama geldiği ve bu sistemin devlete ve yeni yetişen kuşağa ne tür faydalar sağlayacağını anlaması ve bunu içselleştirmesi gerekmektedir. Bunu gerçekleştirmek için yeni yönetim, müfredatı, romanları, dergileri, müzikleri, oyunları, bayramları, festivalleri ve sembolleri yeni neslin istenilen şekilde inşa edilmesine katkı sağlayacak şekilde düzenlemiştir.

II. Abdülhamid dönemi ideolojisinden II. Meşrutiyet dönemi ideolojisine dair değişim İslamiyet'i, Türklüğün önüne koyan İslam-Türk ideolojisinden, Türk milliyetçiliğini ön plana koyan Türk-İslam ideolojisine geçiş şeklinde tanımlanabilir. Bu süreçte halife kimliğini etkili bir şekilde kullanan II. Abdülhamid'e sadakatten, anavatana, parlamentoya ve devlete sadık olma düşüncesi yeni nesle benimsetilmek istenmiştir (Alkan, 2000, s. 53). II. Meşrutiyet'in ilanından henüz birkaç yıl önce sultana tam sadık olma düşüncesi benimsetilen çocukların, sultana dair düşüncelerinin değiştirilmesi ve sultana tam sadakat düşüncesinin yok edilmesi için en önemli uygulama sultan hakkında çocukların zihninde olumsuz bir imaj yaratmaktır. II. Meşrutiyet döneminde ders kitapları, çocuk dergi ve gazeteleri vesilesi ile bu politikanın etkili bir şekilde uygulandığına dair gözlemler vardır (Öztañ, 2013, s. 46). Bu dönemde hazırlanan müfredat ve çocuk dergi ve gazetelerinin içerikleri çocuklara vatani ve parlamentoyu sevmenin yanında, II. Abdülhamid döneminde gerçekleşen despotik uygulamaları da öğretmiştir (Çiçek, 2012, s. 231; Sadullah, Arkadaş, 20 Şubat 1325, s. 118).

II. Meşrutiyet'in ilanı ile II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi arasındaki süreçte, çocuk dergileri ve ders kitaplarının ana odak noktası "meşruti yönetimin" bir siyasal değer olarak aktarılmasıdır (Alkan, 2013, s. 158). Ancak 31 Mart Hadisesi sonrasında II. Abdülhamid hem ders kitaplarında hem de çocuk dergi ve gazetelerinde eleştirilerin odağı haline gelmiştir. İktidarın daha da otoriterleşmesine katkı sağlayan 31 Mart Hadisesinin akabinde iktidar, bazı hak ve özgürlükleri askıya almakla kalmamış, kendi fikir ve düşünceleri ile çatışan veya geçmiş rejimle bağlantı kuran birçok düşünce ve yaklaşımı şeytanileştirme geleneğini icat etmiştir (Üstel, 2004, s. 28). Bu dönemden sonraki yayınlarda II. Abdülhamid devri, istibdat dönemi olarak çocuklara aktarılmıştır. Mekatib-i İbtidaiye ders müfredatını analiz eden Mehmet Ö. Alkan'a göre II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra müfredata "Devr-i İstibdat", "İrtica-i sani, Abdülhamid devr-i saltanatına aid başlıca vekayi-i dâhiliye ve hariciye, Abdülhamid'in son idaresi Jön Türkler, İnkilab-ı Kebir", "idare-i müstebide-i Hamidiye", "Hürriyet Mücadeleleri", ve "10 Temmuz" konuları dâhil edilmiştir (Alkan, 2013, s. 160). Keyfi idare, mezalim, rüşvet, iltimas, hafiyelik, kişisel çıkarların devletin çıkarlarından üstün tutulması, devlet itibar ve onurunun

mahvedilmesi, devlet düzenini eleştirenlerin veya düzenin ıslahını isteyenlerin sürülmesi, hapishanelere atılması veya öldürülmesi gibi konular II. Abdülhamid devri üzerine yapılan yayınların temalarını oluşturmaktadır (Alkan, 2013, s. 162).

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra çocuklara yurttaşlık ve önceki dönemin sorunları üzerine bilgi vermek amacıyla müfredata eklenen "Malumat-ı Medeniyye" ders içeriklerini destekleyen birçok yazı, "Malumat-ı Medeniyye" başlığı altında çocuk gazete ve dergilerinde yayınlanmıştır. Çocuklara, vatanına, milletine, kanuna, ailesine, hemcinsine, hükümete karşı olan vazifelerini, verdikleri oyun ne manaya geldiği, vergi vermenin sebepleri ve sağlayacağı faydalar, insanların hangi yönetimlerde refaha ulaşacağı, farklı yönetim sistemlerinin neler olduğunu öğretmek, "Malumat-ı Medeniyye" üzerine yazılan eserlerin ve yazıların temel konularını oluşturmaktadır. Satı Bey, Ahmet Saki, M. Cevdet ve Ahmet Cevat, "Malumat-ı Medeniyye" üzerine önemli eserler ve yazılar yazmışlardır. "Malumat-ı Medeniyye" dersleri, yeni oluşturulan kurumlar, meşruti yönetimin sağlayacağı hizmetler, yöneticilerin ve memurların görevleri hakkında da bilgiler vermektedir (Üstel, 2004, s. 52). "Malumat-ı Medeniyye" dersleri yurttaşlık bilincini çocuklara öğretirken, II. Abdülhamid döneminde meydana gelen baskıları, zulümleri, adaletsizlikleri, yolsuzlukları, adam kayırmaları, bencillikleri ve diğer türlü halkın aleyhinde olan pratikleri halka aktarmak için işlevsel bir araç olarak kullanılmıştır. Ders kitaplarını destekleyici içeriğe sahip olan çocuk dergi ve gazeteleri de yukardaki konuları destekleyecek şekilde düzenlemiştir.

Arkadaş gazetesinin üçüncü sayısında yer alan "Malumat-ı Medeniyye" derslerinde, istibdat ve müsbet hükümdarların tanımı yapılırken II. Abdülhamid dönemi örnek olarak kullanılmıştır. Bu yazıda istibdat "*birçok insanları yalnız bir emir altında yaşamak ve onlara haysiyet-i insaniyyeyi ihlal eden her türlü mezalimi icra edebilmek kuvvetidir*" şeklinde tanımlanmıştır. Müstebit hükümdarların ise kendi istek ve arzularını her türlü kanun ve hukukun üstünde tuttukları belirtilmiştir. Bu sebeple bu tür hükümdarların kendi menfaatleri için zavallı insanları öldürmekten çekinmedikleri gibi adalet, hürriyet ve uhuvvet diyenlere türlü eziyetler ettiğini belirtilmiştir. Bu tür hükümetlerin asla devam etmeyeceğini belirten yazar, halkın yapılan mezalimlere mütemadiyen baş eğmeyeceğini ve bu tür hükümetlerin ve yöneticilerin sonunu getireceğine vurgu yapmıştır. İstibdat ve müstebit hükümdarlar hakkında çocuklara gerekli bilgileri verdikten sonra yazar, meşruti hükümet hakkında bilgi vermeye başlamıştır. Hâkimiyetin millette olduğu yönetim şeklini "hükümet-i meşruta" şeklinde tanımlayan Mithat Sadullah, hükümetin görevlerinin ve ne şekilde idare edileceğinin Kanun-i Esasi tarafından belirleneceğini belirtmiştir (Arkadaş, 7 Safer 1327, s. 88).

Aynı gazetede yayınlanan “Malumat-ı Medeniye” isimli diğer bir yazıda, II. Abdülhamid döneminde baskılara maruz kalındığı belirtmiştir. Metnin yazarı olan Mithad Sadullah'a göre 1293 senesinde vatanseverlerin gayretiyle Kanun-i Esasi ilan edilmiş ve millet meclisi inşa edilmiştir. Fakat o dönemde sultan olan II. Abdülhamid, bir süre sonra hem meclis-i meb'ûsânı dağıtmış hem de dönemin önemli vatanseverlerini mahvetmiştir. Bu sebeple Osmanlı milleti çaresiz şekilde 33 sene daha zulüm ve istibdat altında ezilmeye devam etmiştir (*Arkadaş*, 20 Şubat 1325, s. 118). Yazının devamında hürriyet ve meşrutiyet fikirlerini hem Anadolu'da hem de Balkanlar'da yayan İttihat ve Terakki Cemiyeti ve ona destek olan şanlı Osmanlı ordusu, 10 Temmuz 1324 yılında Kanun-i Esasiyi yeniden ilan ederek meclisi açmış ve halkın hürriyetini üstün kıldığını belirtmiştir. 31 Mart Hadisesinin de başarı ile savuşturulduğunu anlatan yazı, II. Abdülhamid'in sürgüne yollanması ve olaya karışan diğer hainlerin cezalandırılması ile millete reva görülen zulmün sona erdiğini dile getirmektedir (*Arkadaş*, 20 Şubat 1325, s. 118). Aynı derginin farkı bir sayısında yer alan “İşte Hazirunu Ağlatan Nutuk” başlıklı yazıda yazar, büyüklerinin neredeyse yarım asra yakın "bir kahr-ı idarenin" altında yaşadıkları ve bu dönemde pek çok facialara tanıklık ettiklerini belirtmiştir. Mihnetler, kahırlar ve zulümler içerisinde geçen hayatlarında kendilerini en çok tedirgin eden şeyin çocuklarının da aynı hayatı deneyimleyeceği düşüncesi idi. Ancak 10 Temmuz 1334 yılında kahramanların ilan ettiği ve yarattığı ortamda o günün gençlerinin hayatlarının ilkbaharını yaşadıkları ve Osmanlı tarihinin en parlak sayfasına şahitlik ettiklerini belirtmiştir (İşte Hazirunu Ağlatan Nutuk, 6 Muharrem 1328, s. 18-19). Yazının sonunda II. Meşrutiyet ile birlikte adalet ve huzurun bir daha geri gitmemek üzere geldiği belirtilmiş ve meclisi yeniden faaliyete geçiren kahramanların çocuklardan beklentisinin meşrutiyet ile gelen kazanımları benimsemek, korumak ve geliştirmek olduğu dile getirilmiştir (İşte Hazirunu Ağlatan Nutuk, 6 Muharrem 1328, s. 19). Bu amaca ise çok çalışılarak ulaşılabileceği vurgulanmıştır. Gazetede yayınlanan yazılardan anlaşılacağı üzere II. Abdülhamid'in, halkın can, mal ve özgürlüklerini korumak ve adaleti sağlamak görevini artık meşrutiyetin yerine getirdiği belirtilmiş ve meşruti değerlere sadık olunması gerektiği fikrinin altı çizilmiştir. Bu yapılırken II. Abdülhamid baskıcı, zalim, adaletsiz ve halk düşmanı olarak nitelendirilmiştir.

II. Abdülhamid dönemi çocuk gazetelerinde en çok vurgu yapılan konulardan birisi olan II. Abdülhamid'in halkın canını ve malını koruduğu ve yardımsever olduğu konusu, II. Meşrutiyet döneminde çocuklara farklı şekillerde aktarılmıştır. Bu dönemde çıkan gazete, dergi ve ders kitaplarında II. Abdülhamid, zalim, ülkesini sevmeyen, askerleri önemsemeyen, güvenliği sağlayamayan ve adil olmayan yönetici olarak tasvir edilmiştir. *Tedrisat-ı İptidaiye Mecmuası'nın*

Temmuz 1910 yılında yayınlanan “10 Temmuz” başlıklı yazısında muallim ile öğrencisinin diyalogu üzerinden II. Abdülhamid’in kötü yönetimi çocuklara aktarılmıştır. II. Abdülhamid’in neden kötü bir hükümdar olduğu sorusuna yanıt veren öğrenciye göre sultan, vatanını sevmemekte, savaşa gidecek olan askerlere üniforma sağlayamamakta ve savaşlar için silah ve top alımı yapmamaktadır. Bu sebeple ordunun zayıfladığı ve düşmanların Osmanlı topraklarını ele geçirdiği öğrenci tarafından belirtilmiştir. Muallim konuya tekrar vurgu yapmak ve çocukların kolayca anlaması için çok net ve açık ifadelerle “*Dimek Abdülhamid memleketlerimizi düşmana viriyordu. İyi mi yapuyordu?*” ifadesiyle yeni bir soru sormuştur (İhsan, Temmuz 1910, s. 224). Soruya cevap veren öğrenci toprakların babalarından ve dedelerinden kendilerine miras bırakıldığını ve büyüklerinin bu toprakları elde etmek ve korumak için kanlarını akıttıklarını belirttiikten sonra II. Abdülhamid’in, bu toprakları kolay bir şekilde düşmana verdiğini dile getirmiştir. Diğer bir öğrenci ise “*Dedelerimiz ona lanet okuyacaklar. Ne hayırsız adammış bizim o kadar kan dökerek aldığımız yerleri hep düşmanlara virdi diyecekler*” ifadelerini kullanmıştır (İhsan, Temmuz 1910, s. 224).

Aynı yazıya göre, II. Abdülhamid sadece vatan topraklarını kaybetmekle kalmamış, ayrıca ülke içerisindeki huzuru da yok etmiştir. Yazıya göre halktan topladığı paraları kendi istekleri veya paşaları için harcadığı ve halkını düşünmediği iddia edilmiştir. Bunun dışında II. Abdülhamid’in hafiyelerinin halka zulüm ettiği belirtilmiştir. Aynı yazıdan aktarıldığına göre II. Abdülhamid’in emriyle kahvehanelere ve çarşıya inen hafiyeler milletin konuşmalarına kulak verirdi. Konuşmalar esnasında II. Abdülhamid’i veya politikalarını eleştirenlerin isimlerinin not edildiği, ardından bu kişilerin cezalandırıldığı belirtilmiştir (İhsan, Temmuz 1910, s. 224). Hafiyeler ne kadar fazla kişinin ismini verir ise, o kadar fazla para aldığı ayrıca herhangi bir isim vermeyenlerin ise ceza ile karşılaştığı yazıda vurgulanmıştır. Bu uygulama neticesinde ceza almak istemeyen hafiyelerin suçsuz insanları şikâyet ettiği, birçok suçsuz kişinin sebebini bilmeden sürgün edildiği veya hapse atıldığı ve hafiyelerin milletin evine, parasına ve değerli eşyalarına el koyduğu iddia edilmiştir. Muallim ile öğrenci arasındaki diyalogda en dikkat çeken kısım ise tüm bu olanlara rağmen yöneticilerin hafiyelere karşı yasal işleme girişmekten kaçınmaları ve II. Abdülhamid’in hafiyelerin işlediği suçları görmezden gelme eğilimi nedeniyle halkın hafiyeleri şikâyet edemediğinin iddia edilmesidir (İhsan, Temmuz 1910, s. 224-225). Genel hatları ile bu yazı II. Abdülhamid döneminin adil ve güvenli olmadığı izlenimini öğrencilere vermeye çalışmıştır.

II. Meşrutiyet sonrasında II. Abdülhamid’in sürgüne yollanması ile zulmün sona erdiği birçok çocuk gazetesinin vurguladığı ortak noktalardan birisini teşkil

etmektedir. Ancak II. Abdülhamid'in Alatini'ye sürgüne gönderilmesi ve orada bir köşkte yaşaması tepkilere sebebiyet vermiştir. *Arkadaş* gazetesinde bu konu üzerine vurgu yapan *Tatil Gezisi: Manastıra Kadar* (9 Receb, 1328, s. 398-400) başlıklı yazıda II. Abdülhamid'in sürgünde de sefa içerisinde yaşadığı ve bunun Alatini köşkünü görenler arasında büyük bir hayal kırıklığı yarattığı vurgulanmıştır. Hayal kırıklığının temel gerekçesi ise halkına karşı düşmanca tavırlar sergileyen, vatanseverleri idam eden, hapse atan ve sürgüne gönderen, halifelik makamını kendi şahsi menfaatleri için kullanan ve devletin zayıf hale gelmesinden bizzat sorumlu olan sultanın büyük bir köşkte haremi ile beraber yaşamasıdır. Alatini köşkünü gören yolcular, II. Abdülhamid'in buraya gönderilmesinin ona büyük bir lütuf olduğunu belirtmiş ve Alatini köşkündeki hayatının eski hayatından daha rahat olduğunu iddia etmişlerdir. Köşkü bizzat gören bir kişinin gözlemleri şu şekildedir:

"Bir seray-ı kadr-i cisim olan Alatini Köşkü biraz daha ötede, ağaçlar arasında idi. Oraya kadar gidecek, insânların zâlimlere bezl itdikleri son latifeleri reye'l-'ayn görecektim. Yaklaşdıkça en feci denaetlerin, en müdhiş cinayetlerin müretteb ve fail-i meş'umu piş-i havfımda tecessüm ediyor, hava-yı muhitimde kan kokuları duyuyordum. İleriledim....Nihayete doğru beyaz mermer merdivenli, pencerelerinin kenarı kan pıhtısı renginde boyalı yüksek bina: Hamidin yeni serayı! Bu anda kalbimde bütün insaniyyet aleyhine bir hiss-i isyan uyandı. İşte senelerce süren zulme; vicdan-ı tarihi lekeleyen cinayete; hilafet gibi ulvi, mukaddes bir vazifeyivasita-yı şer ve fesad ittihaz iderek milleti çirkabe-i sefaletde inleterek süründüren; ara sıra hücumunda Azraili bile iğfale çalışan cellada virilen hükm-ü kanun! Yine bir seray, yine genc kadınlar, ve son an-ı ömrüne kadar kemal-i sükunet ve rahatla geçireceği vaad olunan bir hayat-ı zevk ve tarab" (Tatil Gezisi: Manastıra Kadar, 9 Receb, 1328, s. 399-400).

Yazar Alatini köşkünü gördükten sonra bu dünyada büyük zalimlerin cezasız kaldığını belirterek, II. Abdülhamid'in gerçek cezasını öteki dünyada bulması temennisinde bulunmuştur. Genel hatları ile bu yazı II. Meşrutiyet devrinde, okuyucuların kafasında II. Abdülhamid ve dönemi hakkında nasıl bir imaj çizilmek istendiğini gözler önüne sermesi bakımından önemlidir. Ayrıca çocuk gazetesinde öyle bir yazının olması çocukların zihninde gaddar, adil olmayan, vatanını ve insanlarını sevmeyen bir sultan imajının yaratılmasına aracılık etmiştir. Özellikle II. Abdülhamid'in despot, bencil, adaletsiz, milletini ve askerini düşünmeyen ve adil olmayan bir hükümdar olarak tasvir edilmesi, kendi döneminin çocuk dergi ve gazetelerinde yaratılan II. Abdülhamid tasvirinin tam tersi şeklinde olmuştur.

Reformcu ve Maârif-perver Sultandan Başarısız Reformcu Sultana:

19. yüzyılda Batı'da ve Doğu'da birçok rejim, eğitimi kontrolleri altına alarak çocukları doktrine edilebileceklerinin farkına varmış ve bu yönde eğitim reformları uygulamaya koymuşlardır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğunun gerçekleştirdiği eğitim reformları, rejimin ideolojisini benimseyen neslin yetişmesi amacına katkı sağlayacak biçimde şekillendirilmiştir. Özellikle sosyal düzenin korunması ve kaosu engellenmesi bağlamında çok önemli olan benzer normların, değerlerin ve düşüncelerin formülasyonu sürecinde eğitim, önemli bir yere sahiptir. Bu sebeple okullaşmanın yaygınlaştırılması, merkezi müfredatın oluşturulması, aynı ideolojiden yetişen eğitimcilerin atanması ve okul kitaplarının tek tipleştirilmesi II. Abdülhamid devrinde rejimin, ideolojilerini çocuklara aktarmak amacıyla uygulamaya koyduğu reformlardan bazılarıdır (Fortna, 2002, s. 241). II. Abdülhamid döneminde okulların sayısı artmış, hem vilayetlerde hem de kırsal alanlarda birçok okul açılmıştır. II. Abdülhamid görünürlüğünü arttırmak için neredeyse cami olan her köyde bir sıbyan okulu açtırmıştır (Özbek, 2002, s. 166). Modern okulların inşa edilmesi ile birlikte II. Abdülhamid, mevcut okulların modernizasyonu için de çaba göstermiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren teşvik edilen yeni metotlar neticesinde öğretmenler, modern pedagoji ile tanışmış ve bu yöntemi uygulamaları konusunda teşvik edilmişlerdir (Evered, 2012, s. 26).

1876 ile 1908 yılları arasındaki çocuk gazetelerinde II. Abdülhamid döneminde yapılan eğitim reformları ve açılan okullar hakkında birçok yazı yayınlanmıştır. Bu yazıların neredeyse tamamında II. Abdülhamid devri maarif asrı ve sultanın kendisi maârif-perver sultan olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca okullaşma politikasının neticelerinden övgü ile bahsedilmiştir. 1882 yılında *Çocuklara Kıraat* gazetesinde yayınlanan bir yazıda geçmiş vakitlerde ilmin öğrencilere aktarıldığı farklı seviyelerde okulların olmadığı, ancak halkın velinimetini olan padişah-ı muazzam Gazi Sultan II. Abdülhamid Han sayesinde ilim kaynağı olan birçok okulun açıldığı belirtilmektedir. Bu gelişmenin çocuklara fayda sağlamak amacıyla yapıldığını vurgulamak için *Çocuklara Kıraat* gazetesinde bir yazı kaleme alan Ahmed Edib öğrencilere hitaben "... bu mekteplerin bunca himmetlerle vücuda gelmesi hep sizin istihsal ve fiyüzat etmeğiniz içindir" sözlerini söylemiştir (*Çocuklara Kıraat*, 1 Rebiyülahir 1299, s. 34). Bu safhadan sonra öğrencilerin en önemli vazifesinin gençlik zamanlarını beyhude yerlere harcamaları ve sultanın fedakârca kendilerine bahsettiği eğitime odaklanmaları olduğu yazıda belirtilmektedir. *Çocuklara Rehber* adlı gazetede II. Abdülhamid'in eğitim politikalarından başarı ile bahsedilmiştir. Yapılan reformlar ve vatanın en ücra köşelerinde açılan okullar neticesinde Osmanlı topraklarından cehaletin kovulduğu gazetenin yazılarında yer almıştır.

Yazıya göre “*afak-ı Osmaniyeye daima neşr ve ifaza eylediği lem’at-ı fiyuzat ile sehaib-i mazlama-i cehaleti serapa dağıdarak mülkümüzü bir baharistan-ı maarifet, bir kazar-ı medeniyet ve refahiyet eylemiştir. Mülkün en mazlem köşelerinde bile her dürlü terakkiyat-ı medeniye’nin mehd-i zuhur ve intişarı olan bi aded mektepler küşad iderek efkar-ı umumiye-yi fiyuzat-ı maarifetle tenvire muvaffakitleri uluv-i himmet-i hüda pesendanelerinin asar- bergüzide meşkuresindendir...*” (Çocuklara Rehber, 1 Kânûn-ı sâni 1313, s. 2). *Çocuklara Rehber* gazetesine 1898 yılında Kırklise’de yaşayan Abdurrahman Efendizade Ahmed Arif Efendi tarafından gönderilen mektupta yaşadığı bölgenin en ücra köşesinde bile mekteplerin açıldığından bahsedilmektedir. Sultan II. Abdülhamid’in yirmi iki yıllık yönetimi boyunca vatanın çocuklarının ilerlemesine son derece önem vermiş olduğu ve bu süreçte okuldan mahrum hiçbir kasabanın kalmadığı dile getirilmiştir (Çocuklara Rehber, 24 Eylül 1314, s. 7).⁴ 1898 yılında *Çocuklara Mahsus Gazete*’de yayınlanan “On Dördüncü Asır” isimli şiirde II. Abdülhamid’in okullar açtığı, çocukların tahsile onun sayesinde ulaştıkları ve onun bu lütfü karşısında çocukların tahsil konusunda çabalamaları gerektiği aktarılmıştır. Aynı şiirde Sultan Abdülhamid’in vatanı gül bahçesine çevirdiği ve çocukların onun sayesinde bilgiye ulaşabildikleri dile getirilmiştir (On Dördüncü Asır, 7 Zilhicce 1315, s. 1-2).

Çocuk gazete ve dergileri II. Abdülhamid’in yaptığı eğitim reformları, açtığı veya restore ettiği okullarla birlikte tüm sorumluluklarını yerine getirdiği her fırsatta vurgulamıştır. Bu safhadan sonra sorumluluğun her türlü destek, fırsat ve vasıtaya sahip olan çocuklara geçtiği belirtilerek hem kendilerini hem de vatanı ilerletmek için bir misyonlarının olduğu onlara hatırlatılmıştır. 4 Nisan 1882 tarihli *Çocuklara Kıraat* gazetesinin sekizinci sayısında II. Abdülhamid’in çocuklar için yaptığı reformlar ve onun vatanın ve çocukların ilerlemesi için ortaya koyduğu çabanın ve gösterdiği fedakârlığın en önemli şahitlerinin meydanlardaki mektepler olduğu belirtilmiştir. Şimdi nöbet sırasının çocuklara geldiğinin belirtildiği yazıda bu kapsamda çocukların yapması gereken şeyin gece gündüz çalışarak ülkeyi ilerletmek olduğu onlara aktarılmıştır. Bu noktada yazar Avrupalı çocukları örnek olarak vermiş ve Avrupa’nın gelişmesinin en önemli nedeninin çocukların gayretli çalışmaları olduğunu iddia etmiştir. Önceki dönemlerde Avrupalılar ile baş edecek vasıtaların olmadığı, ancak bu dönemde gerekli vasıtaların tamamının II. Abdülhamid tarafından çocuklara sağlandığı belirtilmiştir (Vatan, 15 Cemaziyelevvel 1299, s. 62).

⁴ “... Saye-i maarif-vaye-i hazret- padişahide mülkümüzün en hücre mahallerinde bile mektepler açılarak etfal-i vatanın terakkiyatına son derecede ikdam buyrulmuş, şu yirmi iki sene zarfında envar-ı maarifle tenvir olunmamış hiçbir kasaba kalmamıştır...” Abdurrahman Efendizade Ahmed Arif Efendi. (1314, 24 Eylül). Şuûn-u Mekâtib. *Çocuklara Rehber*, s. 7.

Okullar ve eğitim reformları hakkında yayınlanan yazı ve okur mektuplarında genellikle verilen mesaj okula gitmeyen çocukların cahillik içerisinde yaşayacakları şeklinde olmuştur. Bu safhada II. Abdülhamid çocuklara bir kurtarıcı olarak sunulmuş ve onun sayesinde çocukların aileleri gibi cehalet içerisinde yaşamayacağı, kurulan okullar sayesinde bilgiye ulaşacakları belirtilmiştir. Bu düşünceyi desteklemek amacıyla çocukların bölgelerindeki eğitim imkanlarından bahsettiği ve sultana şükranlarını ilettikleri mektuplar birçok çocuk gazetesinde yayınlanmıştır. *Çocuklara Mahsus Gazete*'nin ilk sayısında yayınlanan bir okurun mektubunda II. Abdülhamid sayesinde hiçbir çocuğun eğitim nimetlerinde mahrum kalmadığı belirtilmektedir (Mektup, 9 Zilhicce 1313, s. 4). Mektubu gönderen çocuk, sultana şükranlarını iletmış ve sadık bir şekilde hem sultan hem de vatani için nasıl çalışacağını şu sözler ile dile getirmiştir: *"Evet çalışacağım: Mükemmel bir edib olamaz isem de aciz bir muharrir olacağım. Ben de halime göre padişahımıza vatanımıza hizmet ideceğim"* (Mektup, 9 Zilhicce 1313, s. 5). Gönderilen mektuplardan II. Abdülhamid'in yaptığı reformların çocuklar için ne kadar kıymetli olduğunun özellikle çocuklar tarafından anlaşıldığı gözlemlenmektedir. Bunun dışında gazetelerde çocukların mektuplarının yayınlanması sultanın reformlarını öven, onun yolunda her türlü fedakârlığı yapmaya hazır, çalışkan ve sadık olan "tahayyül çocuk cemiyetinin" şekillenmesine katkı sağlamaktadır. Özellikle yayınları önemli Balkan ve Anadolu şehirlerine ulaşan *Çocuklara Rehber* ve *Şam*, Erzurum, Kerkük ve diğer Anadolu, Ortadoğu ve Balkan şehirlerine ulaşan *Çocuklara Mahsus Gazete*'sinde bu mektupların yayınlanması, imparatorluğun diğer bölgelerindeki çocukların sultana sadık olduğu ve yaptığı reformlar neticesinde ona şükran duyulduğunu aktarmıştır.

Açılan eğitim kurumlarının niceliği düşünüldüğünde başarılı olan bu reformlar, nitelik bakımından aynı başarıyı gerçekleştirememiştir. Ekonomik problemler, yetersiz öğretmen sayısı, savaşlar ve Arap ve Balkan coğrafyasında etkisini arttıran milliyetçilik akımları etkisinde yerel halkların okulları merkezi otoritenin ideolojisini çocuklara benimsetmeye çalıştığı kurumlar olarak algılamaları ve tepki göstermeleri neticesinde okullardan beklenen verim alınamamıştır. Yeni okulların inşası, modern metotlar ile öğretmenlerin yetiştirilmesi ve yeni açılan veya mevcut okullarda verilen eğitimin teftişi, Osmanlı yönetimine fazladan mali yük getirmiştir. Özellikle meydana gelen isyanlar ve savaşlar, ödenen tazminatlar, kaybedilen topraklar neticesinde azalan vergi gelirleri ve Duyun-u Umumiye'nin mevcut gelirlerin bir kısmına el koyması neticesinde yaşanan finansal zorluklar, açılan okulların finanse edilmesini, yetişmiş öğretmenlerin atamasının yapılmasını ve denetlenmesini zor hale getirmiştir. Bu sebeple okulların bazıları bakımsızlığa mahkûm

edilmiştir. Bazı okullarda ise modern eğitim tekniklerinden bihaber olan ve geleneksel eğitim modellerini uygulayan imam veya ulema sınıfı mensupları öğretmen olarak görev almıştır (Çiçek, 2012, s. 233). II. Meşrutiyet döneminde çıkan çocuk gazeteleri, II. Abdülhamid döneminde açılan okulların ve ders veren muallimlerin bu yönüne vurgu yaparak dönemi ve bu dönemde yapılan eğitim reformlarını sert bir dille eleştirmişlerdir.

Bahsedildiği üzere II. Meşrutiyet dönemi, İslami ve Türk kimliklerinin bir arada olduğu, ancak Türk kimliğinin çok daha fazla vurgulandığı bir dönemdir. Dönemin eğitim sistemi içerisinde de gözlemlenen bu ideolojik değişim neticesinde öğrencilerin militarist milliyetçiliği benimsemelerine katkı sağlayacak şekilde müfredat ve ders kitapları hazırlanmıştır (Alkan, 2000, s. 113). Ayrıca Rusya ve Balkan devletlerine karşı alınan mağlubiyetler neticesinde İttihat ve Terakki yönetimi, rövanşist ve militarist düşüncelere yer veren eğitim ritüelleri geliştirmiştir. Öğrencilerin rövanşist ve militarist duygularının geliştirilmesine yönelik oyunlar, şiirler, şarkılar ve hikâyeler okullarda öğretilmiştir (Özdemir, 2005, s. 634-657; Özçakır, 2018, s. 141-164; Karakışla, 2002, s. 60-63). Çocuk dergileri de İttihat ve Terakki yönetiminin uygulamaya koyduğu eğitim sistemini destekleyecek şekilde yayınlar yapmışlardır. Özellikle bu dönemin çocuk gazeteleri, vatansever neslin yetiştirilmemesinin müsebbibi olarak II. Abdülhamid'i görmüş ve onun politikalarını eleştirmiştir (Giorgetti, 2020, s. 79). Bu kapsamda eğitim meselesini değerlendiren çocuk dergi ve gazeteleri okullarda milli bilincin gelişmesine katkı sunacak eğitimlerin verilmediği, okulların fiziki durumunun kötü olduğu ve disiplin adı altında çocuklara uygulanan baskı ve şiddeti okuyucularına aktararak, II. Abdülhamid döneminde yapılan okullaşma ve eğitim reformları hakkında kötü bir algı inşa etmek istemişlerdir.

Vatansever, milliyetçi, tarihini ve coğrafyasını bilen ve modern bilgi ve teknolojilerine aşına olan neslin yetiştirilmesi, İttihat ve Terakki yönetimine göre devletin en önemli vazifelerinden birisidir. Rejim değişikliği, I. Balkan Savaşı ve farklı bölgelerde meydana gelen isyanlar neticesinde oluşan kaotik ortamda, vatansever neslin yetiştirilmesi devletin bütünlüğünün sağlanması ve gelişmesi için temel unsurlardan birisi olarak düşünülmüştür. Bu düşünce etrafında eğitim politikalarını değerlendiren II. Meşrutiyet dönemi çocuk dergi ve gazetelerinin II. Abdülhamid dönemi eğitim reform ve politikalarına karşı getirdikleri en büyük eleştiri, vatansever olmayan bir neslin yetiştirilmesi şeklinde olmuştur. *Mektebli* dergisinin sekizinci sayısında yer alan “Nesli Müstakbele” başlıklı yazıda A. Kazım vatansever olmayan neslin yetiştirilmesine sebebiyet veren eğitim sistemine eleştiri getirmiştir. Yazara göre mektepteki kitaplar bir neslin eğitilmesinde önemli rol oynamasına rağmen bazı durumlarda kitapların,

söylenecek, söylenmesi ve bilinmesi gerekli olan birçok hakikati ve acı felaketleri öğrencilerden sakladığını iddia etmiştir. Kendi döneminde okulların vatansever nesiller yerine memur yetiştirme gayesinde olduğunu "... ve bu saklaması yüzündendir ki, biz büyük ağabeyleriniz, amcalarınız, babalarınız gibi (vatan muhabbetinden) (vatan kaygısından) azade olarak yetişir, ve yalnız mektepten şehadetnamenizi alub çıkararak bir memuriyete sarılmaya heves edersiniz" sözleriyle ifade etmiştir (Mektebli, 19 Şaban 1331, s. 124). Yazar burada sadece okulları ve eğitim sistemini eleştirmemiş ayrıca ailelerin de vatan muhabbeti, kaygısı ve derdi olmayan neslin yetiştirilmesine katkı sağladığını belirtmiştir. Bunu vurgulamak için vatan dört bir taraftan işgal edilirken insanların kayıtsız kaldığını belirtmiş ve "sanki gaib edilen koca memleket değil bir kedi yavrusu imiş gibi zevk ve sefa içinde günlerimizi geçirdiğimizi bilirsiniz" sözlerini söylemiştir (Mektebli, 19 Şaban 1331, s. 124). Bu duyarsızlığı yazar, çocuğun vatanseverlik duygusuna haiz olmamasından kaynaklandığını belirterek önceki dönemin eğitim sistemini ve ailelerini eleştirmiştir.

Aynı yazar "İzmit'te Maarif" başlıklı başka yazısında batılı devletlerin yaptıkları atılımlar ile ilim ve irfan noktasında ilerlediklerini belirtirken, Osmanlıların bu gelişmeleri gösteremediğini iddia etmiştir. A. Kasım'a göre bu gelişme Osmanlıların, dünkü uşaklarının bugünkü esiri durumuna düşmesine sebebiyet vermiştir. Aynı metin Osmanlı yönetiminin talim ve terbiyeyi cahil ellere teslim etmesi sebebiyle çocuklar, zamanlarını boş bir şekilde geçirirken düşmanların, devletin birliğine ve bütünlüğüne vuracakları darbelerin talimini her gün her dakika yaptıklarını belirtmiştir. Bu sebeple Osmanlı'nın mukaddes topraklarının düşman çizmeleri ile çiğnendiği felaketini tecrübe etme bahtsızlığına maruz kaldıkları vurgulanmıştır (Mektebli, 14 Rebiyülahir 1332, s. 632). Ayrıca tedrisat-ı ibtidaiyenin ihmal edilmesinin de bu felaketlerin yaşanmasında etkili olduğu yazar tarafından iddia edilmiştir. Yazar, zararın neresinden dönülürse kar olduğunu ifade ederek geçmişte yaşananların milli bir hareketin tezahür etmesine sebebiyet verdiğini belirtmiştir (Mektebli, 14 Rebiyülahir 1332, s. 633).

II. Meşrutiyet dönemi çocuk gazetelerinin II. Abdülhamid dönemine dair dile getirdiği diğer bir eleştiri ise bu dönemde öğrencilere, vatanın ve milletin dertlerini ve ihtiyaçlarını öğretecek kitapların okutulmamasıdır. II. Meşrutiyet'in sağladığı özgür ortam neticesinde öğrencilerin hiçbir baskıya maruz kalmadan okullarda hakikatleri öğrendikleri çocuk gazetelerinde yer almıştır. Bu gazetelerden birisi 1910 tarihli *Arkadaş* gazetesidir. Gazetede Ali Nusret'in yayınladığı "Tarih Dersleri" isimli yazıda istibdat dönemindeki zor koşullar anlatıldıktan sonra çocukların, II. Meşrutiyet döneminde ne kadar şanslı oldukları vurgulanmaktadır. İnsanları ezen ve hırpalayan, kalplerini ve

secaatlerini yıldırır, fikirlerin dile getirilmesini engelleyen istibdattan kurtulmuş olan çocukların, vatanın ve milletin dertlerini ve ihtiyaçlarını açıktan onlara aktaracak kitaplarla fikirlerini terbiye etme imkânını buldukları yazar tarafından belirtilmiştir. Yazının devamında Ali Nusret, II. Meşrutiyet döneminde çocukların istibdat dönemindeki baskılara ve zulümlere maruz kalmadıklarını belirterek vatanın mesut çocuklarının rahat rahat çalışmasını, okumasını ve vatana dair meselelere duyarlı olmasını tavsiye etmiştir. Çocukların, din ve vatan düşmanlarına karşı silahlanmaları gerektiğine dikkat çeken yazar, bu mücadelede en önemli aracın ise çocuklara düşmanlarının kim olduğunu, onlara karşı vatani savunmaktan aciz kalan hükümdarları gösteren ve vatana ihanet edenleri ortaya çıkaran "tarih" olduğunu dile getirmektedir (Arkadaş, 6 Muharrem 1328, s. 4).

II. Abdülhamid dönemi okullaşma politikası ve eğitim reformlarının eleştirilen diğer bir noktası ise okullarda şiddete başvurulması olmuştur. Bu konu üzerinde *Talebe Dergisinde* birkaç yazı yayınlanmıştır. "Cennetten Çıkma" isimli makalede okullardaki dayak meselesini tartışırken yazar, II. Meşrutiyet ile istibdat dönemini karşılaştırmıştır. II. Meşrutiyet döneminde de disiplin için hala dayağa başvurulduğunu belirtip bunu eleştiren yazar, dayağın kaldırılmasının milletin düşündürülmesi ile mümkün olacağını iddia etmiştir. Dayağın kötü bir şey olduğunu milletin düşünmesi gerektiği ancak II. Meşrutiyet sayesinde milletin henüz yeni yeni düşünmeye başladığını belirtmiştir. Yazar, kendisinin istibdat döneminde dayağa maruz kaldığını ve bunun bir işe yaramadığını şu sözlerle ifade etmiştir: "*mesela biz zaman-ı istibdadda dayak yerken düşünür müydük, yok! Fakat bugünkü çocuklar az çok düşünebiliyorlar. Çünkü bugünküler bizden çok serbest kalıyorlar. İşte bunlar hem düşünür hem dayak yerlerse daha iyi düşünür ve düşündükçe dayağın aleydarı olurlar? Bu suretle dayağın terbiyemizden çıkması da kolaylaşır*" (Cennetten Çıkma, 6 Haziran 1329, s. 18). *Talebe Dergisinin* bu yazısı her ne kadar koşulların II. Abdülhamid döneminden daha iyi olduğunu belirtse de, aynı gazetenin başka yazılarında okullardaki dayağın hala devam ettiği belirtilmektedir. *Talebe Dergisi*'nin 23 Mayıs 1329 tarihli "Mekteb Hayatından" isimli yazısında bir maarif müdürünün kendi idaresi dâhilinde bulunan muallimlere dayağın ipka ve ilgası için müzakere bulunmalarını istediği belirtilmiştir. Muallimlerin çoğunluğu müzakere neticesinde dayağın kaldırılması lehinde karar vermişlerdir. Ancak hala bazı muallimlerin dayağın tamamıyla kaldırılmaması yönünde fikir beyan ettiği belirtilmiştir (Mekteb Hayatından, 23 Mayıs 1329, s. 13).

Okullarda uygulanan metot üzerine değerlendirmede bulunan bir diğer gazete ise *Arkadaş'tır*. II. Meşrutiyet ile birlikte artık Osmanlı Devleti'nin de her yönden gelişmiş ülkeler gibi olacağı ve gelişmiş ülkelerdeki gibi fen ile sanatın iç

içe olduğu ve parıl parıl parlayan mekteplerin, müzelerin ve medreselerin olacağı belirtilmiştir. “Kitabet Dersi: Mu'azzez Karilerime Bir Mukaddime” başlıklı yazıda Ali Nusret, II Meşrutiyet öncesinde çok çalışarak az netice alındığını belirtmiş ancak bundan sonraki süreçte uygulamaya konulacak olan usul ve intizam sayesinde çocukların az yorularak çok fazla fayda kazanacağı belirtilmiştir. Her alanda getirdiği faydalara ek olarak II. Meşrutiyetin, tahsil ve terbiye konularında da getireceği faydanın böylece ortaya çıkacağını iddia etmiştir (Arkadaş, 22 Safer, 1328, s. 120-121). Genel hatları ile *Talebe Defteri* dergisi ve *Arkadaş* gazetesi öğrenci ile öğretmenlerin ilişkisinin pedagoji üzerine kurulduğu Batıda uygulanan müfredata benzer bir müfredatın uygulanmasını savunmaktadır. *Talebe Defteri* dergisi birkaç yazısında Batıdaki okullar ile Osmanlı Devleti'nde ki okulları karşılaştırmış ve hem II. Abdülhamid hem de İttihat ve Terakki yönetimi okulların durumu, uygulanan eğitim metotları ve cezalandırma yöntemlerini eleştirmiştir (Atakan, 2014, s. 121). Ancak hem *Talebe Dergisi* hem de *Arkadaş* gazetesi dönem hakkında dile getirdiği eleştirilere rağmen, okullarda vatanseverlik değerlerinin daha iyi öğretildiği, daha uygun metotların kullanıldığı ve öğrencilerin daha hür olduğunu iddia etmişlerdir.

Sonuç:

II. Abdülhamid dönemi ve İttihat ve Terakki dönemi çocuk gazete ve dergilerini inceleyen makalemiz, her iki dönemde birbirine zıt sayılabilecek II. Abdülhamid imajı çizildiğini ortaya koymuştur. 1876-1908 yılları arasındaki yayınlarda sultan, halkın malını, canını ve onurunu koruyan, eğitime, ilerlemeye ve özgürlüklere önem veren, yardımsever ve her daim çocukların sadık kalması gereken bir lider olarak çocuklara aktarılırken, 1908-1916 yılları arasında yayınlanan çocuk gazete ve dergilerinde II. Abdülhamid ve devri, baskı, zulüm, sansür, hafiyelik, şiddet, sürgün gibi meseleler ile ilişkilendirilmiş ve o dönem hakkında insanların zihninde karanlık ve olumsuz bir algı yaratılmaya çalışılmıştır. Bu değişim sadece II. Abdülhamid imajının nasıl değiştiğinden öte bizlere ideal çocuk, ideal vatandaş ve vatanseverlik kavramlarının manasının bu süreç içerisinde geçirdiği değişiklikler hakkında da fikirler vermektedir. Özellikle bu değişimin gerçekleşmesi noktasında II. Meşrutiyet'in ilanını takiben uygulamaya konulan ve kültürel devrim kapsamında yorumlanabilecek reformların ve pratiklerin etkisi göz ardı edilmemelidir.

Gelişme ve yenileşme bağlamında değerlendirildiğinde okur-yazarlık neticesinde kişinin kendini geliştireceği ve bunun da hem vatanını hem de milletini geliştireceği düşünülmüştür. Bu sebeple hem II. Abdülhamid hem de İttihat ve Terakki yönetimi çocukları okumaya teşvik edecek eğitim reformlarını uygulamaya koymuşlardır. Okullarda dayatılan düşüncelerin okul dışındaki

temsilcileri olan çocuk dergi ve gazeteleri, hem II. Abdülhamid hem de İttihat ve Terakki rejimleri tarafından çocukların doktrine edilmesi ve bahsi geçen rejimlerin yaratmak istediği kuşak projesini hayata geçirmek için araçsallaştırılmışlardır. Bu kapsamda II. Abdülhamid döneminde sultana atfedilen "ulu" karakteri, II. Meşrutiyet döneminde Kanuni Esasi'ye atfedilmiş ve dönemin çocuk gazete ve dergilerinde neredeyse bir kutsal metin şeklinde çocuklara aktarılmıştır. Her ikisinde de sadakat ön plandadır. Hem sultanın başta kalması ve güç ve kudretini muhafaza etmesi hem de hürriyetin temsili olan Kanun-i Esasinin yürürlükte kalması için çocukların mücadele etmeleri gerektiği vurgusu yapılmıştır. Yaşanan felaketler ve başarısızlıklar için geçmişteki nesilleri ve yöneticileri sorumlu tutan II. Meşrutiyet çocuk gazeteleri, II. Meşrutiyet ile politik, ekonomik, kültürel ve eğitimsel yeni bir hayatın başladığını iddia etmiştir. Bu yeni hayatın tüm sorunlara çözüm sunacağı vurgulanmıştır.

Çocuk gazete ve dergileri salt çocukları eğlendirmek ve bilgilendirmek amacıyla basit dille yazılmış masum eserler olmakla beraber mevcut rejimlerin isteği doğrultusunda onların değerlerine sadık ideal çocuğu yaratma misyonuna destek veren araçlar olmuşlardır. Çocuk gazete ve dergilerine göre çocuklar, rejimlerin korunması ve daha iyi bir gelecek ümidinin sembolleri olmuşlardır. Böylece her iki rejimin de çocukları kendi müttefiki olarak gördüğü ortaya konulmuştur. Bu müttefiklik neticesinde her iki dönemde de farklı sorumluluklar onlara yüklenmiştir. Bu sorumlulukların benimsetilmesi noktasında milli bayramlar, ders kitapları ve çocuk gazete ve dergileri önemli rol oynamışlardır. Bu amaçla her iki dönemde de yöneticiler bu materyallerin içeriklerini sansür politikaları ile kontrolleri altında tutmaya çalışmışlardır.

KAYNAKÇA

- ☞ Âdab-ı İslamiye. (1305, 16 Receb). Çocuklara Ta'lim, s. 57-59.
- ☞ Alkan, M. Ö. (2000). Modernization From Empire to Republic and Education in the Process of Nationalism. Kemal Karpat (Ed.), Ottoman Past and Today's Turkey, (s. 47-132). Leiden: Brill.
- ☞ ----. (2008). Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 6 (12), s. 9-84.
- ☞ ----. (2013). II. Meşrutiyet'te Resmi İdeoloji, Resmi Tarih ve Eğitim. Vahdettin Engin ve Ahmet Şimşek (Ed.), Türkiye'de Tarihyazımı, (s. 155-177). İstanbul: Yeditepe.
- ☞ Atakan, A. (2014). A Teacher, Agitator and Guide: Talebe Defteri and the Formation of an Ideal Child (1913-1919). (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi). Boğaziçi Üniversitesi/Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.
- ☞ Atideki Mektubu Okurken Elimizde Olmadan Gözyaşı Döktük. (1314, 20 Ramazan). Çocuklara Mahsus Gazete, s. 1-2.
- ☞ Baykal, E. A. F. (2019). The Ottoman Press (1908-1923). Leiden: Brill.
- ☞ Boyar, E. (2006). The Press and the Palace: The Two-Way Relationship between Abdülhamid II and the Press, 1876-1908. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 69 (3), s. 417-432.
- ☞ Cennetten Çıkma. (1329, 6 Haziran). Talebe Defteri, s. 17-18.
- ☞ Çetinsaya, G. (2016). II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi. Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies, XLVII, s. 353-409.
- ☞ Çicek, N. (2012). The Role of Mass Education in Nation-Building in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1870–1930. Laurence Brockliss, Nicola Sheldon (Ed.) Mass Education and the Limits of State Building, c.1870–1930, (224-250). London: Palgrave MacMillan.
- ☞ Demirci, A. H. (2008). 1908 Parlamentosunda Meşrutiyetin Değerleri ve İlkeleri. Doğu Batı Düşünce Dergisi, 11(45), s. 83-132.
- ☞ Demirel, F. (2007). II. Abdülhamid Döneminde Sansür. İstanbul: Bağlam.
- ☞ Deringil, S. (1999). The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909. New York: IB Tauris.

- 📖 Doğan, N. (1994). İlk ve Orta Dereceli Okul Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876–1918). İstanbul: Bağlam.
- 📖 Edib, A. (1299, 1 Rebiyülahir). Çocuklara Kıraat, s. 33-34.
- 📖 Efendi, A. E. A. A. (24 Eylül 1314). Şuûn-u Mekâtib. Çocuklara Rehber, s. 7-8
- 📖 Evered, E. Ö. (2012). Empire and Education under the Ottomans. New York: I.B.Taurus.
- 📖 Fortna, B. (2002). Imperial Classroom: Islam, the State and Education in the Late Ottoman Empire. New York: Oxford University.
- 📖 Giorgetti, F. M. (2020). Nation-building in Turkey through Ritual Pedagogy: the Late Ottoman and Early Turkish Republican Era. History of Education, 49 (1), s. 77-103.
- 📖 Hanioglu, Ş. (2008). A Brief History of the Late Ottoman Empire. Princeton: Princeton University.
- 📖 İhsan. (1910, Temmuz). 10 Temmuz. Tedrisat-ı ibtidaiyye Mecmuası, s. 223-230.
- 📖 İnalçık, H. (2008). II. Meşrutiyet: Anayasa Rejimi Geliyor, Cumhuriyet Yolu Açılıyor. Doğu Batı Düşünce Dergisi, 11(45), s. 11-16.
- 📖 İşte Hazirunu Ağlatan Nutuk. (1328, 6 Muharrem). Arkadaş, s. 18-19.
- 📖 İtaat. (1298, 1 Cemaziyelevvel). Çocuklara Arkadaş, s. 2-3.
- 📖 İta'at. (1305, 29 Rebiyülevvel). Çocuklara Ta'lim, s. 17-19.
- 📖 Karakışla, Y. S. (2002). Balkan Savaşı'nda Yayımlanmış Osmanlı Propaganda Kitabı: Kırmızı Siyah Kitap. Toplumsal Tarih, 104, s. 60-63.
- 📖 Karpat, K. H. (2001). The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State. Oxford: Oxford University.
- 📖 Kazım, A. (1331, 19 Şaban). Nesl-i Mustakbele I. Mektebli, s. 124-125.
- 📖 -----. (1332, 14 Rebiyülahir). İzmit'te Maarif. Mektebli, s. 631-634.
- 📖 Köroğlu, E. (2007). Ottoman Propaganda and Turkish Identity. New York: Tauris Academic Studies.
- 📖 Kür, İ. (1991). Türkiye'de Süreli Çocuk Yayınları. Ankara: AKDITYK.
- 📖 Manastıra Kadar. (1328, 9 Receb). Arkadaş, s. 397-400.
- 📖 Mekteb Hayatından. (1329, 23 Mayıs). Talebe Defteri, s. 13.
- 📖 Mektup. (1313, 9 Zilhicce). Çocuklara Mahsus Gazete, s. 4-5.
- 📖 Muhabbet-i Vataniyye. (1315, 21 Zilhicce). Çocuklara Rehber, s. 2–4.

- 📖 Ne Oldu. (1330, 10 Temmuz). Çocuk Dünyası, s. 307-310.
- 📖 Nusret, A. (1328, 6 Muharrem). Tarih Dersleri. Arkadaş, s. 2-4.
- 📖 -----. (1328, 22 Safer). Kitabet Dersi: Mu'azzez Karilerime Bir Mukaddime. Arkadaş, s. 120-121.
- 📖 Okay, C. (1999). Eski Harfli Çocuk Gazeteleri. İstanbul: Kitabevi.
- 📖 -----. (2008). Modern Developments in Children's Education And Creation of a New National Identity for Children in the Late Ottoman Empire. International Journal ofTurcologia, 3 (6), s. 17-38.
- 📖 Olgun, S.(2018). "Padişahım Çok Yaşa!" Sosyal ve Siyasî Yönleriyle II. Abdülhamid İçin Yapılan Doğum Günü Kutlamaları. Gazi Akademik Bakis, 11 (23), s. 111-137.
- 📖 On Dördüncü Asır. (1315, 7 Zilhicce). Çocuklara Mahsus Gazete, s. 1-2.
- 📖 Ortalığın Hali. (1296, 3 Zilkade). Tercümân-ı Hakikât Gazetesi, s. 2-3.
- 📖 Öteberi. (1293, 12 Şevval). Arkadaş, s. 3.
- 📖 Öteberi. (1293, 19 Şevval). Arkadaş, s. 2.
- 📖 Öteberi. (1293, 26 Şevval). Arkadaş, s. 2.
- 📖 Özbek, N. (2002). Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruyet, 1876-1914. İstanbul: İletişim.
- 📖 -----. (2005). Philanthropic Activity, Ottoman Patriotism, and the Hamidian Regime 1876-1909. International Journal Middle East Studies, 37, s. 59-81.
- 📖 Özçakır, S. (2018). Meşrutiyet Çocuklarının Yetiştirilmesinde Terbiyevî Oyunların Rolü. OTAM, 43, s. 141-164.
- 📖 Özdemir, M. (2005). Balkan Savaşlarının Çocuk Oyunlarına Yansıması 'Çocuk Duygusu' Dergisi Örneği. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 4(2), s. 634-657.
- 📖 Öztan, G.G. (2013). Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası. İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- 📖 Sadullah, M. (1325, 20 Şubat). Ma'lûmât-ı Medeniyye Mâ-ba'd. Arkadaş, s. 117-119.
- 📖 -----. (1327, 7 Safer). Ma'lûmât-ı Medeniyye Mâ-ba'd. Arkadaş, s. 87-88.
- 📖 Üstel, F. (2004). Makbul Vatandaşın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi. İstanbul: İletişim.
- 📖 Vatan. (1299, 15 Cemaziyelevvel). Çocuklara Kiraat, s. 61-63.

- ☞ Yılmaz, E. (2015). Türkçe ocuk Gazetelerinde Osmanlı Kimlięi (1869-1908). (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- ☞ Yosmaoğlu, I. K. (2003). Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876-1913. The Turkish Studies Association Journal, 27 (1/2), s. 15-49.